

МБДОУ «Сордоннохский детский сад №23 «Кэнчээри»

«Уол о5ону иитиигэ а5а оруола»

Онордо: Борисова Е.И.
Сордонноохтоо5у «Кэнчээри»
о5о саадын иитээччитэ.

2023

Кирии тыл

Утуо кунунэн, убаастабыллаах истээччилэр, ытыктабыллаах ыалдьыттар. Мин аатым Борисова Елена Ивановна, 37-с сылбын оскуолаҕа кириэн иннинээҕи саастаах оҕолору кытта улэлибин. Бу сыллар тухары элбэх оҕо мин илиим ибинэн иитиллэн бардылар.

Тус бэйэм кэтээн коруубунэн, билинни уол оҕо аныгы сайдыылаах олох тэтимигэр тэннэ уктээн иьэрэ молтуу быьыытыйда диэн коробун. Уол оҕо кыыс курдук нарын-намчы, куттас-кэмчиэрийэр буола улаатыылара да баар суол. Бу костуу дьизэ кэргэннэ аҕа оруолу сыппаабытыттан, кини ийтиигэ суолта уурара молтообутуттэн тахсара чаччы. Аныгы уол оҕо тыаҕа аҕыйахтык сылдыар буолла, от-мас улэтиттэн, булт-балык диэнтэн тэйэ быьыытыйдылар. Куустэрэ-уохтара молтоото, быьыылара-табаалара, тутта-хапта да сылдыыылара уларыйда.

Онон, уол оҕону соптоохтук иитии сытыытык турар кыбалҕа буолла диэтэхпинэ сопсоргут буолуо, убаастабыллаах истээччилэр.

Мин бугун тус бэйэм улэм опытыттан, соптоох улэни ыытан, туох-ханнык тумуктэри ылыахха собун эьизэхэ сырдатыам.

Оҕо төрөппүттэрин удьурдуур, кинилэртэн барыга бары үөрэнэр. Оҕо кыра эрдэбиттэн үчүгэй майгылаах буола улаатарыгар ААН БАСТААН ТӨРӨППҮТТЭРИ БЭЙЭЛЭРИН ИИТЭР буоллар ордук суолталаах буолуо этэ. Бэйэтэ үчүгэй ийтиилээх төрөппүт ийтиитэ - бастакы иитии туохтааҕар да күндү уонна уһулуччу суолталаах. Ол иһин бу бастаанны ийтиини оҕо дьааһылата, сада, оскуола, анардас ийэ буолбакка, төрөппүттэр ИККИЭН биэриэхтээхтэр.

Аҕа үтүөннэн сабыдыаллаабыт дьизэтин сокуон уонна государство оскуолатынан билиниллэр. ТӨРӨППҮТ АҕА БАРАХСАН ОЛ КУРДУК АҕА ДОЙДУ КЭРИЭТЭ БУОЛАР.

Оҕотун имэрийэн-сыллаан ыла-ыла, эмийдэтэ-эмийдэтэ уонна энин-ыраас киһи дэбигэс үтүктүбэт таптал, иэийи тылларынан этэ-тыына олорор ийэттэн ордук КЭРЭ көстүү бу үрүн күн анныгар суох.

Ол курдук, холобурга, тыа сиригэр АҕА оҕолорунаан былдьаһыктаах от үлэтигэр буһа-хата сылдыарыттан, эбэтэр оҕолорун булт-алт, эбэтэр олох муударай кистэлэннэригэр үөрэтэ-такайа сылдыарыттан ордук атын КЭРЭ көстүү эмиэ суох.

Аҕа оҕотугар таптала ураты, болҕомтолоох уонна нүһэр. Дьэ ол иһин оҕо көнө, судургу майгылаах буола улаатар. Биир тылынан, кини эгилэ-бугула, киитэрэйэ суох чычаас буолбакка, хата төттөрүтүн күннээҕинэн мунурдаммат дьиннээх эр киһи буолан тахсар. Тоҕо даҕаны киитэрэй буолуоҕай? бэйэтин кыаҕар эрэммэт мөлтөх киһи киитэрэй буолар.

"Энин бэйэлээх үөрэх кыһата баарын үрдүнэн, ҮЧҮГЭЙ АҕАТА СУОХ ИИТИИ СУОХ "- диэбитэ нуучча суруйааччыта, историга Н.М. Карамзин.

Үлэ сыала: Оҕону иитиигэ аҕа оруолун арийыы.

Соруга: 1. Аҕа саамай улахан соругун көрдөрүү

2. Оҕону иитиигэ араас ньымалары көрүү

3. Аҕата суох итиллибит оҕо итэҕэс хаачыстыбаларын арийыы.

Уол о5ону иитиигэ а5а оруола

Киьижэ саамай улахан суолталаах, саамай күндү өйдөбүл - А5а дойдун-а5а диэн тылтан са5аланар. Хас биирдии эр киьижэ төрөөбүт сирин көмүскээччи буолартан, бэйэ дьиэ кэргэнин иитэн-а5атан олорооччу буолартан ордук үрдүк чиес суох. А5а аатын-суолун уонна үлэтин-хамнаабын кытта дьиэ кэргэн, а5а ууьун, республика, ону ааьан А5а дойдун бүтүннүүтүн чиестэрэ уонна дьобун ааттара сибээстээхтэр.

А5а - дьиэ кэргэн туллубат тулааьына, ыал модун кыа5а, сүрүннүүр күүэ. Кини байылыат, дьоллоох оло5у төрүттээччи.

А5а саамай улахан соруга - саада үүнэр көлүөнэни иитии уонна сайыннарыы: тус бэйэтин холобуругар о5олору бэйэлэрин уонна атын дьону, бэйэтин норуотун уонна атын норуоттар культураларын ытыктыырга үөрэтиэхтээх. О5олору үлэлииргэ, айыл5аны таптыырга үөрэтиэхтээх, о5отун дьобун, өй-санаа уонна эт-хаан өттүнэн чэгийн киьи гына иитэн табаарыахтаах.

Саха олобор, саха культуратыгар а5а дириң силистээх халың араңа. Былыр-былыргыттан баччааңа дылы кини үтүө өйдөбүлүн ыыктыбакка кэллэ.

7-8 саастарыттан уол о5олору а5алара ходуьа5а, хонууга, балыкка, булка, ыстаада5а ильдэ бараллара. 14-15 саастарыттан уолаттар со5ото5ун бултууллара, ыраах сылдылларга көңүл буолара. Байанай биэриитэ элбэх да буолбатын, о5о абатын кытта бииргэ сылдьан, айыл5а5а көңүл тынан, күнү быьа тугу эрэ ботугураьан сьээргэьэллэрэ туохтаабар да ордук үөрэтии-такайыы буолла5а. Уопсайынан да5аны, саха дьонугар, чуолаан Уьук хоту озорор норуоттарга, ыал а5ата үксүн тыа5а, туундара5а, ыстаада5а сылдыар. Онтон бултааьын, балыктааьын уол о5о этин-сиинин, сиэрин-майгытын барытын төрөөбүт айыл5атын кытта алтыыарга уьуйар дьикти абылаңнаах дьарык. Кыыс о5о ити дьарыктан үөрэнэрэ эмиэ үгүс, холобур, иис-күүс, ас астааьын, хабааныы, а5а5а, уолга, эр киьижэ сыьыан уо.д.а.

А5алар бэйэлэрин холобурдарыгар оло5у, дьону таптыырга, тулалыыр эйгэ5э, айыл5а5а сымна5астык сыьыаннаьарга аа-дьуо үөрэтэр буолаллара. О5ону бэйэ холобуругар иитии-киьи оло5ун тухары бара турар ньыма. Улахан киьи, ийэ-а5а, уруу-аймах, саастыылаахтарын холобурун көрө сылдьан, о5о ону үтүктэн үөрэнэр, иитиллэр.

Саха дьоно о5ону иитиигэ араас ньыманы тутталлар:

-о5ону бол5ойуу, сэңээри, хай5ааьын, саатырды эмиэ туттуллар;

-о5о5о көңүл биэри. Ол аата талбытынан сылдьар диэн буолбатах, бу ким да оңоро илигин бэйэтэ талбытынан айан, өйүнэн тобулан, айар-тутар айымньылаах киьи буолар;

-ирдэбил, буойуу-хаайыы, харах далыгар илдьэ сылдьыы;

-о5о дьарыгын уларытан биэрэн иьии;

-о5ону күрэхтэьиннэри, о5о талаанын үрдэтии;

-о5ону угуйуу, умсугутуу;

Уол о5о улаатан дьобуннаах киьи буолан үүнэн та5ыста5ына «А5атын туйабын хатарбыт» диэн киэн туттан кэпсэтиьэр үгэстээхтэр. Ити барыта а5а иннигэр эппиэтинэьи туруорар, кини кэтит көхсүгэр эмиэ биир ыарахан сүгэьэри кэтэрдэр. Ону а5а өйдүү, тутуьа сылдьар ытык иэстээх.

А5а сылдьар эйгэтэ өрүү да5аны киэн, ыраах. Үксүгэр, туспалаах уонна ураты буолан, үлэни-хамнаьы, сырыны-айаны, эрэйдээ5и-кутталлаа5ы кытары ыкса ситимнээх.

Быдан былыр, кыргыс үйэтигэр олох уйатыгар куттал-саатал, өс-саас өрүү суоьуура. Ол иьин уол о5ону кыра сааьыттан уьун сыллаах дьарыкка сыьыараллара.

Улахан бол5омтолорун эт-хаан эрчийиитигэр уураллара. Биирдиилээн а5а хайдах өйдүүлэринэн, сатыылларынан уол о5ону иэмэх талахтыы имитэрдии иитэллэрэ. Булчут булдугар, балыксыт балыгар, уус ууьугар үөрэтэрэ. А5а үөрэ5э үксүгэр көрдөрөн үөрэтии, бииргэ сырытыннарыы буолара:

-уьаныы: дьизэни-уоту тутуу сизэрэ-туома; дьизэ тэрилин оңоруу;

-бултааын, балыктааын үгээ: булт сирэ-туома; сонор ньымалара; сайынңы, кыбынңы балыктааын ньымалара, араастара;

-идэбэ үөрэтии: үлэнэн үөрэтии, идэни утумнааын;

-дьиэ үлэтэ: дьиэни-уоту тэринии, тиэргэни ыраастаны; кыстыкка бэлэмнэнии;

-олох-дьаах үгэстэрэ: тыл баайа, олох-дьаах итэбэлэ.

А5а үөрэбэ а5ыйах, кэмчи тыллаабынан туспа уратыланара. Кини өбүгэлэрин өстөрүн илдьэ, иңэринэ сылдьара. Кинилэр үөрүйэхтэрин айбыт а5а ыччаттарыгар тиэрдэрэ. Онон утум-ситим сал5ана турара.

А5а культурата киэң, дириң ис хобоонноох. Олоххо тугу гынара, оңороро, айара, дьарыктанара, өйүн-сүрэбин дьайыыта-барыта киирэр.

А5а дьиэ кэргэнэ, айыл5а5а, общество5а сыбыана уларыян иьэр. Оннообор, тус бэйэтигэр кытары. Ону үөрэх-билии таымынан сырдатан, чугаатан көрүү кинини таба өйдүүргэ эрэ буолбакка, сөптөөхтүк быьаарарга эмиэ сыбыаннаах. Быьата, теоретическай эрэ буолбакка, практическай хайысха5а кытары туьалаах. Аны общество, государство дьайыылары бэйэлэрэ туспа уратылаахтар, атын ис хобоонноохтор. Айыл5аны биьиги өбүгэлэрбит куттаан-сүрдээн, тыыннаабымсытан көрдөрөллөрө. Айыл5алыын ордук эр киьи алтыбар, үлэлиир, бултуур. Ол сылдьан, хай5анары да, сириллэри да барытын оңорор. Айыл5а кини дьайыыларыттан аңардастыы абыранар, атабастанар эрэ буолбатах. Ону аабан, бэйэтэ эмиэ этэрдээх, хардарардаах буоларын, махтанарын, ситиьэрин былыргы үгэстэр холобурдара кэпсииллэр.

Онтон Б.Н.Попов манныгы этэр: "Бэйэм кэтээн көрөрбүнэн, а5ата суох итиллибит о5о то5ус итэбэс хаачыстыбалаах буолар диэххэ сөптөөх:

- о5о тутта-хапта сылдьарыгар, майгы-сигили, танас-сап өртүлэрин үчүгэй көрүүтэ-истиитэ суох хаалар.

- куһаңан дьаллыктарга дөбөннүк ылларымтыа буолар.

- оскуолаҕа, дьиэҕэ анардас дьахтар эрэ иитэриттэн оҕо дьахтардыы майгыннар, хаппырыыс, дьиэ-уот чэрчитинэн мунурданар чычаас өйдөөх-санаалаах буолар.

- барыттан-бары дьиксинэ, куттана сэрэнэ-сэрбэнэ сылдыааччы буолар.

- бэйэтин намтатынар, халбаннаабат санааламат, дьулуура суох буолар.

- дьонтон толлумтуо уонна килбигийимтиэ буолар.

- онно-манна энергияны, күүһү-уоҕу, дьулууру эрэйэр улаханна, үрдүккэ таласпат буолар.

- бэйэтэ толору, үчүгэй ийтиилээх аҕа буолар кэнэҕэски кэскилэ сарбыллар.

- эр киһилиин үчүгэйдик алтыспакка улааппыт оҕо тулалыыр дьон эгэлгэ киириилээх-тахсыылаах майгыларын үчүгэйдик арааран, араналаан билбэт буолар.

Биир тылынан, АҕА тус холобурунан уонна кини төрөппүт үтүө быһыытынан бэйэтин эбээһинэһигэр сыһыанынан уол оҕону кэнэҕэскитин аҕа буоларыгар, уопсайынан, олоҕун кыахтаахтык оностунарыгар бэлэмниир сүдү суолталаах аналлаах".

Итинтэн ордук чопчутук этэр уустук.

Иитээчи буоларым быһыытынан, группабар - 3 кыыс, 5 уол баар, аба оруола ийтиигэ улахан суолталааһын коробун. Бу тема дьинэр наһаа наадалаах олоххо АҕА диэн уол эрэ оҕоҕо наада буолар буотар кыыс оҕоҕо эмиэ наада дии саныыбын, кыыс оҕо аналын абатынан холобурданар дириллэр.